

УДК 330

А.А.Гриценко, чл.-кор. НАН України

Інститут економіки та прогнозування НАН України

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ, МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ І СПОЛУЧЕНІСТЬ З ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМОМ

Розкрито об'єктивні підстави актуалізації проблематики, методологічний потенціал і пов'язаність політичної економії з інституціоналізмом. Показано формування інституціональної політичної економії, яка у своїй реалізації набуває форм глобальної та локальної політекономії.

Політична економія переживає ренесанс. У пошуках відповідей на складні питання сучасного суспільного буття до її методології та змісту свідомо або інтуїтивно звертаються не тільки економісти, але і представники інших галузей суспільствознавства. Для цього є фундаментальні об'єктивні підстави.

Сучасна глобальна криза, що охопила все суспільство, виявила суперечності та диспропорції не лише в розвитку економіки і фінансів, але й у самій економічній теорії. Економічна теорія, репрезентована мейнстрімом, виявилася не здатною дати відповіді на проблеми, поставлені часом, пояснити суть процесів, що відбуваються в суспільстві, та передбачити головні тенденції розвитку. Від найавторитетніших економістів можна було чути твердження, що "центральну проблему недопущення депресії розв'язано, якщо говорити про неї на практичному рівні" (Роберт Лукас, лауреат Нобелівської премії з економіки за 1995 рік, промова на щорічних зборах Американської економічної асоціації 2003 року), що "сучасна макроекономічна політика розв'язала проблему ділового циклу або, якщо говорити точніше, послабила її до такого ступеня, що тепер вона є питанням, радше частковим, аніж таким, що потребує першочергової уваги" (Бен Бернанке, нинішній голова ради керівників Федеральної резервної системи)¹. Проте реальність спростувала ці твердження і продемонструвала обмеженість методологічного інструментарію пануючих теорій.

Кризові явища в економіці завжди були передумовою для теоретичних проривів в економічній науці. Криза загострює всі суперечності, виявляє слабкі місця, розгортає перед свідомістю людей різноманітність нормальних і патологічних економічних форм, створюючи таким чином можливість для глибшого пізнання суті економічних явищ і процесів. Саме

¹ Див.: Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами нобелевского лауреата. – М., 2009. – С. 24–25.

такий кризово-інноваційний процес характерний для сучасного етапу розвитку економічної теорії.

З'явилася ціла низка альтернативних мейнстриму напрямів, що претендують на адекватніше і практично дієве відбиття економічних реалій. Цілий світ облетіла звістка, що студенти Гарвардського університету відмовилися слухати лекції з мікроекономіки як теорії, що далека від дійсності й не дає відповідей на економічні проблеми, що хвилюють людей. Вони покидали лекції на знак протесту проти курсу, який "...має упереджений характер, сприяє і символізує зростаючу економічну нерівність в Америці... проти недостатньої уваги базисній економічній теорії та щоб надати підтримки руху, який змінює американський дискурс економічної несправедливості"².

20 років тому подібна ситуація, але в іншому контексті, виникла з політекономією в колишньому СРСР. Тепер економікс, що майже витіснив політико-економічні підходи у викладанні економічної теорії в пострадянських країнах, сам виявився не здатним дати відповіді на питання, пов'язані з формуванням інформаційно-мережевого суспільства, ринковою трансформацією економіки, поєднанням інверсійного характеру економічного розвитку і глобалізації.

Виникла потреба переходу від панування і почергової зміни одноконцептуальних підходів до багатоконцептуальної теорії. Остання має увібрати в себе всі досягнення світової економічної думки, головні напрями й альтернативні позиції, відбиваючи різні аспекти і фрагменти всесвітньо-історичного процесу пізнання економічної картини світу. Але вона має бути не механічним поєднанням аспектів і фрагментів пізнання економічної дійсності, а розумінням її багатоманітної цілісності.

Мейнстрим виявився не лише не готовим дати адекватні відповіді на виклики часу, але і сприяв усиплянню пильності та благодущності в середовищі економістів і політиків. Тут доречно пригадати неефективність рекомендацій МВФ, заснованих на методології мейнстриму, для значної частини країн із ринками, що формуються. Це переконливо показано у працях Стігліца³.

Чому ж так трапилося, що найпопулярніші, вельми поширені теорії, які повсюдно викладають, виявилися не здатними бути надійним інструментом розуміння процесів, що відбуваються, і вироблення адекватних ситуації рішень? Це можна пояснити як об'єктивними, так і суб'єктивними обставинами.

Об'єктивно відносно збалансоване функціонування економік розвинутих країн у другій половині ХХ століття породило ситуацію, коли суто функціональні підходи давали доволі добре формалізовані, математизовані та практично ефективні відповіді на питання про те, як взаємодіють елементи системи, незалежно від того, наскільки є пізнаною сутність самої системи та її елементів. Формула такого підходу: ми не знаємо, що

² Harvard Politecal Review – Harvard – November 2, 2011 // <http://hpronline.org/harvard/an-open-letter-to-greg-mankiw/>.

³ Див.: Стіглиц Дж.Ю. Глобализация: тревожные тенденции. – М., 2003.

це таке, але знаємо, як це працює у відомих нам ситуаціях, і можемо цим практично користуватися.

Суб'єктивно це виражалось в розвитку функціональних підходів, математизації економічної теорії, дедалі більшому ігноруванні проблем незбігання глибинних і поверхневих процесів, утраті інтересу до даної проблематики, спробах обґрунтувати таку ситуацію теоретично і появі цілого покоління економістів, не здатних оперувати категоріями сутності, на відміну від форм її прояву. Такий підхід був пануючим у викладанні економікс, мікро- і макроекономіки.

В Україні такі підходи останніми двома десятиліттями також набули великого поширення, хоча її економіка була далекою від збалансованого стану і перебувала у процесі трансформації. Зараз уже часто можна зустріти випускника вищого навчального закладу, який знає іноземні мови, може побудувати математичні моделі, але не здатний за зовнішніми формами прояву відшукати сутність, що не збігається з ними, й узагалі глибші засади. Він просто не розуміє, чого від нього хочуть.

Між тим, динамічний розвиток суспільства приводить до того, що змін зазнають не лише зовнішні форми прояву, функціональні зв'язки, але і сутність системи суспільно-економічних відносин. Зміна сутності виражається у зміні формоутворення, функціональних зв'язків, що робить старі уявлення про функціонування системи непридатними для розв'язання практичних завдань. Практичні рекомендації стають дедалі більше неадекватними ситуації та приводять до результатів, які не збігаються з очікуваними, а часто навіть протистоять їм. Україна двох останніх десятиліть у цьому сенсі може слугувати класичним прикладом. Усе починалося з обіцянок на початку 1990-х років упродовж кількох років вивести країну в число розвинених (і об'єктивний стан економіки давав для цього певні підстави), а закінчилося десятирічним падінням (ВВП низився за цей період до 40,8% від початкового рівня), яке у 2001–2008 роках змінилося незбалансованим зростанням, що погіршило за багатьма параметрами структуру економіки, і новим глибоким падінням 2009-го на 14,4%, яке, за прогнозами, може бути подолане тільки у 2012–2013 роках, а ВВП 2011 року склав лише близько двох третин від рівня 1990 року⁴.

Окрім об'єктивної складності розв'язуваних соціально-економічних завдань, такому глибокому падінню сприяло нерозуміння сутності процесів, що відбувалися, їх інверсійного характеру, що визначав змінений і часто протилежний класичному порядок економічних перетворень. Економіка Заходу, як відомо, рухалася до сучасного стану шляхом переходу від дрібної до великої приватної власності, від вільної конкуренції та вільного ціноутворення до монополії та механізмів державного регулювання. Економіка України на початку 1990-х була максимально одержавленою і зарегульованою, тому вона мала рухатися у протилежному напрямку. Це не було враховано в рекомендаціях західних фахівців і реальних

⁴ Офіційний веб-сайт Державної статистичної служби України // <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

перетворення, що і стало одним із важливих чинників, що зумовили глибоке падіння⁵.

Інверсійність економічних процесів збіглася в часі з розвитком глобалізаційних процесів. Це призвело до того, що Україна пристосувалася до світової економіки у вигляді сировинного додатка, не маючи розвинутого внутрішнього ринку, не розв'язавши засадничих завдань створення національної економіки. Саме поєднання двох обставин – інверсійного характеру ринкових перетворень і глобалізації – призвело до того, що вона потрапила в економічну пастку. Чим вищі темпи економічного зростання, що відбувається, передусім, за рахунок сировинних галузей (металургії, хімічної промисловості), тим гірша структура економіки, тим більші диспропорції й тим більша ймовірність і руйнівний характер наступної неминучої кризи.

Усе це зумовлює необхідність пошуку нових теоретичних підходів і методології, здатних озброїти суспільство адекватним розумінням процесів, що відбуваються, й ефективним інструментарієм впливу на них. Незважаючи на те, що цілковите панування в теорії та концепціях міжнародних фінансово-економічних організацій належало мейнстриму (що природно, інакше це і не був би мейнстрим), у світі, як уже зазначено, існує безліч неортодоксальних і альтернативних економічних підходів і течій. Для ілюстрації цього положення досить подивитися схему еволюції новітньої історії економічної теорії Заходу, запропоновану О.Худокормовим⁶. Навіть за загального ознайомлення з цією схемою видно величезну різноманітність предметів, теоретичних установок, концепцій і результатів досліджень. І це лише один із реалізованих підходів до класифікації.

У класифікації, запропонованій О.Лібманом⁷ і схематично поданій у частині, що належить до економічної теорії, О.Худокормовим⁸ (ідеться про структуру західного наукового співтовариства економістів і неекономістів, що вивчають економіку), бачимо радикальну, порівняльну, міжнародну політичну економію. До цього слід додати неортодоксальну, інституціональну, феміністську, екологічну, структуралістську політичну економію, політичну економію розвитку⁹, конституційну політичну економію¹⁰,

⁵ Див.: Новий курс: реформи в Україні 2010–2015. Національна доповідь. – К., 2010. – С. 4.

⁶ *Худокормов А.Г.* Основные тенденции в новейшей экономической теории Запада // Труды семинара "Теоретическая экономика". – М., 2009. – С. 218, 272–273; *Худокормов А.Г.* Экономическая теория: Новейшие течения Запада: Уч. пособ. – М., 2009. – С. 360–361.

⁷ *Либман А.М.* Экономическая теория и социальные науки об экономике: некоторые направления развития. – М., 2007. – С. 19–33.

⁸ *Худокормов А.Г.* Основные тенденции в новейшей экономической теории Запада. – С. 216; *Худокормов А.Г.* Экономическая теория: Новейшие течения Запада. – С. 357.

⁹ *О'Хара Ф.* Современные принципы неортодоксальной политической экономики // Вопросы экономики. – 2009. – № 12. – С. 38–57.

¹⁰ *Либман А.М.* Политико-экономические исследования: обзор и некоторые приложения // Теоретическая экономика. Труды семинара. – Кн. II. – М., 2008. – С. 332.

нову політичну економію (з різними смислами)¹¹, політекономію влади¹² й інші різновиди політичної економії.

Здається, що за такого розмаїття підходів і смислів, які вкладають у поняття "політична економія", його межі розпливаються, стають суб'єктивними, залежними просто від того, який зміст вкладає в нього той або той автор. Проте це не так. Навіть якщо автори не замислюються глибоко про зміст цього поняття і використовують його інтуїтивно, без належного обґрунтування, сам цей факт вартий теоретичного осмислення.

П'ятирічна дитина, наприклад, доволі грамотно говорить, правильно будує речення, відмінює, змінює відповідним чином закінчення, не маючи уяви, що все це описує складна система правил, досягнути які, можливо, вона остаточно ніколи і не зможе. Проте вона досить упевнено і правильно здійснює свою мовну діяльність, яка будується за внутрішніми доволі складними законами. Ці закони дитина осягає разом із способами предметної та мовної діяльності, її динамікою, алгоритмами і невіддільно від них на рівні підсвідомості, спеціально не думаючи про них і не усвідомлюючи їх. Так само й учений. Багато понять, які не є для нього предметом спеціального аналізу, він використовує суто інструментально й укладає в них те значення, яке сформувався з попереднього досвіду вживання поняття без його наукового вивчення і визначення. При цьому таке вживання може імпліцитно відбивати глибинніші й істотніші риси поняття, ніж його спеціальне, але недостатньо поглиблене вивчення. Тому всі випадки використання поняття "політична економія" в наукових дослідженнях варті уваги й осмислення.

Щоб розібратися в усьому різноманітті політекономічних підходів, потрібно з'ясувати їх логіко-історичні засади і способи їх перетворення на конкретні форми політико-економічних досліджень. Походженню терміна "політична економія" і зміні його значення присвячені спеціальні праці¹³, які можуть слугувати основою подальшого поглибленого вивчення долі політичної економії та її місця в системі сучасного економічного знання.

Економічні знання, пов'язані з трудовою діяльністю людини, виникають разом із людським суспільством і початково вплетені в "мову реального життя". Вони не існують поза трудовою діяльністю людини і не відособлені від неї. Але мірою розвитку продуктивних сил суспільства, розподілу праці розумова діяльність відособляється від предметної трудової діяльності, виникають групи людей, які займаються переважно розумовою працею. На відміну від первісного ладу, в рабовласницькому суспільстві були філософи, які займалися осмисленням існуючого світу. Вже у працях старогрецьких філософів Аристотеля, Ксенофонта, Платона можна знайти

¹¹ Чекмарёв В.В. Разные новые политические экономии // *Философия хозяйства*. – 2009. – № 5. – С. 90–99.

¹² Олейник А. Политэкономия власти: подходы к анализу отношений между государством и бизнесом в России // *Вопросы экономики*. – 2011. – № 5. – С. 19–32.

¹³ Див.: Груневеген П. "Политическая экономия" и "экономическая наука" // *Экономическая теория*. – М., 2004. – С. 680–687; Verril P. *Reflections on Political Economy*. Ed. P.Groenewegen. Reprints of Economic Classics, Series 2, no. 4. Sydney, 1986 [1771].

вислови, що стосуються відносин власності, відмінності натурального і товарного господарства, розподілу праці, обміну, властивостей товару. А Ксенофонт написав працю, спеціально присвячену економіці, під якою розумілося вчення про домашнє господарство¹⁴.

Слова з коренем "економ" походять від грецьких слів *oikos* – "будинок" і *nomos* – "закон", а термін *oikonomike* у традиційному розумінні означає "домоведення"¹⁵. Саме в цьому значенні його вживає Аристотель¹⁶. "Схожим чином латинський термін *oecopolitia* також означав управління домашніми справами, а в ширшому значенні поширювався на "управління" взагалі, включаючи питання правильного складання промов і літературних творів. Французький термін *oecopolitie* або *ecopolitie* сприйняв розширене латинське значення й у поєднанні з визначенням *politique* характеризував державне управління або управління державними справами"¹⁷. Прийнято вважати, що термін "політична економія" введений Антуаном де Монкретьєном 1615 року у "Трактаті з політичної економії"¹⁸, де розглянуто питання активної участі держави в регулюванні господарських процесів. Проте Дж.Кінг¹⁹ указує, що цей термін вживав іще Майєрн-Тюрк²⁰ 1611 року, а, можливо, враховуючи те значення, яке в той час надавали зв'язку між державою й економікою, існують і раніші випадки його вживання²¹.

У подальшому термін "політична економія" набуває великого поширення. Його вживає Петті (у значенні "політична анатомія" разом із терміном "політична арифметика" для опису мистецтва складати точні судження про політичну економію держав), фізіократи (Кене, Мірабо), Джеймс Стюарт, який використав першим з англійських економістів цей термін у назві своєї книги і вважав, що наука політичної економії прагне "...забезпечити певний фонд засобів існування для всіх жителів, запобігти будь-якому ризику виникнення браку цих засобів, забезпечити всі блага, необхідні для задоволення потреб суспільства, і дати зайнятість усім жителям... так, щоб створити між ними відносини взаємності та залежності, так, щоб їхні особисті інтереси спонукали їх сприяти задоволенню взаємопов'язаних потреб один одного"²².

Сміт, Бентам, Торренс, Мілль, Маккулох, Сеніор і багато інших використовували термін "політична економія" у своїх дослідженнях у схожих,

¹⁴ Див.: Лисовицкий В.Н. История экономических учений. – Харьков, 2002. – С. 9.

¹⁵ Див.: Груневеген П. "Политическая экономия" и "экономическая наука". – С. 680.

¹⁶ Аристотель. Политика // Сочинения: В 4-х т. – Т. 4. – М., 1983. – С. 398.

¹⁷ Груневеген П. "Политическая экономия" и "экономическая наука". – С. 680.

¹⁸ Montchretien A. de. Traite` de l'economie politique. Ed. Th. Funck-Drentano. Paris: Plon, 1889.

¹⁹ King J.E. The Origin of the Term "Political Economy" // Journal of Modern History. – 1948. – Vol. 20. – P. 230–231.

²⁰ Mayerne-Turquet L. de. La Monarchie Aristodemokratique; ou le Gouvernement compose` et melse` des trois formes de legitimes republicues. Paris, 1611.

²¹ Груневеген П. "Политическая экономия" и "экономическая наука". – С. 681.

²² Steuart J. An Inquiry into the Principles of Political Economy. Ed. A.S.Skinner. Edinburgh and London: Oliver & Boyd for the Scottish Economic Society, 1966 [1767]. – P. 15, 17. Цит. за: Груневеген П. "Политическая экономия" и "экономическая наука". – С. 681–682.

але ж різних за аспектами і наголосами значеннях (дослідження природи і причин багатства народів, зв'язок із матеріальним добробутом, мистецтвом законодавства, підкреслення моральної та соціальної природи політичної економії тощо). Про уявлення, що панували в той час про предмет політичної економії, можна дізнатися з його визначення в широко відомій праці Дж.С.Мілля про науку, що вивчає "...законои, які скеровують суспільні явища, що виникають як наслідок об'єднаних зусиль людей щодо виробництва багатства тією мірою, якою ці явища не модифіковані прагненням досягнення якоїсь іншої мети"²³.

Але в середині XIX століття, за твердженням П.Груневегена, виникає два напрями критики такого визначення політичної економії. Одне пов'язане з критикою К.Марксом змісту і методу політичної економії за збереження самого терміна ("Капітал" К.Маркса, як відомо, має підзаголовок "Критика політичної економії"), інші пропонували змінити сам термін, оскільки він почав вводити в оману. Маклеод запропонував термін "economics" (економіка або економічна наука), визначаючи його як "науку, що розглядає закони, які скеровують співвідношення між кількостями товарів, що підлягають обміну", і переконав у достоїнствах такої термінології Джевонса, який дав їй схвальну оцінку у другому виданні "Теорії політичної економії"²⁴, а останню з опублікованих праць назвав "Принципи економічної науки"²⁵. За твердженням Кеннана²⁶, А.Маршалл виданням "Принципів економічної науки" 1890 року поклав початок широкому вживанню нового терміна (economics). Проте Груневеген зазначає, що таке твердження є справедливим лише стосовно подальших видань книги, а повна заміна термінів завершилася не раніше початку 1920-х років, але навіть тоді Маршалл використовував відповідні терміни як синоніми: "Політична економія, або економічна наука, веде дослідження нормальної життєдіяльності людського суспільства; вона вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка найтісніше пов'язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту"²⁷.

Політична економія виникає з потреби побачити за зовнішніми формами прояву їхні глибинні засади і сутність. Ця її родова характеристика нікуди не зникла і не могла зникнути у процесі історичного розвитку. Вона лише видозмінюється, актуалізується або, навпаки, втрачає актуальність залежно від історичних завдань, інтересів пануючих соціальних груп і класів. Якщо є зацікавленість у збагненні сутності, то потрібні політико-економічні підходи. Зазвичай це буває необхідно новим соціальним верствам і класам, які не задоволені існуючим становищем і своїм місцем у суспільстві. Саме ця обставина зараз є однією з актуальних підстав інтересу до політичної економії. Глобальна економічна і цивілізаційна криза, нерівність у суспільстві, що збільшується в усіх групах країн, зростає

²³ Цит. за: Груневеген П. "Политическая экономия" и "экономическая наука". – С. 682.

²⁴ Jevons W.S. The Theory of Political Economy. 2nd edn. London: Macmillan; 1879.

²⁵ Jevons W.S. Principles of Economics. London: Macmillan, 1905.

²⁶ Cannan E. A Review of Economic Theory. London: P.S.King & Son, 1929. – P. 44.

²⁷ Цит. за: Груневеген П. "Политическая экономия" и "экономическая наука". – С. 683.

безробіття за зростання рівня освіти тощо стали причинами масової незадоволеності в Європі й Америці, в арабському світі, в постсоціалістичних країнах. Це збудило новий інтерес до К.Марксу, в основі вчення якого лежить політична економія.

Якщо ж немає зацікавленості у збагненні сутності або є зацікавленість у її прихованні, то відповідними є функціональні підходи, які концентруються не на питаннях сутності, а на описі механізмів функціонування, їх математичному моделюванні й удосконаленні. Цю роль історично виконав економікс. Об'єктивно це було можливо лише в доволі стабільно функціонуючому суспільстві, яким і було суспільство, репрезентоване розвиненими країнами у другій половині ХХ століття.

Сутність економічних явищ завжди полягає в економічних відносинах між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Саме відносини між людьми перетворюють папір на гроші, корисні речі на товари, людину у виробника і споживача, продавця і покупця і т. д. А початковими економічними відносинами, що породжують людину і суспільство, як показано в літературі та доведено експериментально, є спільно-розділена праця²⁸.

У первісному суспільстві, де і формувалася спільно-розділена праця, всі брали участь у процесі праці, спільно здобували засоби для життя. Тому праця з самого початку була спільною, але кожна людина виконувала лише частину цієї праці. Отже, вся праця була розділена між індивідами. Проте це розділення її не на роди, види (полювання, землеробство і т. д.), а між індивідами однієї й тієї самої праці, наприклад, полювання. Розділеність праці виступає тут як інша характеристика спільності. Якщо праця є спільною, то її виконують кілька індивідів. Отже, кожен виконує лише частину праці, й уся праця виявляється розділеною між її учасниками. Таку працю можна кваліфікувати як спільно-розділена. Вона і є тією клітинкою, з якої історично розвиваються як суспільне розділення і відособлення видів праці, так і її кооперація й усупільнення. Немає жодного економічного явища, яке не було б конкретно формою спільно-розділених відносин і не містило б їх у собі. Відкриття К.Марксом подвійного характеру праці (абстрактної та конкретної праці як вираження, з одного боку, суспільного, а з іншого – приватного) було відкриттям спільно-розділеної праці на рівні перетворення її моментів із конкретної тотожності, що включає відмінності, на протилежності (спільність перетворюється на абстрактно-суспільну працю, а розділеність – на конкретно-приватну).

Разом з тим історично розвивається і внутрішня єдність розділеної (відособленої) та спільної (усупільненої) праці. Через це протилежності знову стають тотожними, але на новій історично розвиненій основі. Вони зливаються в усезагальній праці. Всезагальна праця є та сама спільно-розділена праця, але вона пройшла через історичний розвиток своїх властивостей (спільності та розділеності) до рівня взаємовідношення проти-

²⁸ Див.: Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег. – К., 2005. – С. 51–53, 110–115.

лежностей і подальшого їх злиття в новій єдності. Всезагальну працю можна проілюструвати на прикладі праці сучасного вченого, який, наприклад, сидючи у себе вдома, за допомоги комп'ютера користується найкращими бібліотеками світу, інформацією, накопиченою багатьма поколіннями. Праця цього вченого, з одного боку, є гранично відособленою, тому що він працює один і ні з ким безпосередньо не вступає в кооперацію. Але з іншого боку, вона є гранично усупільненою, оскільки спирається на необмежену у просторі та часі кооперацію праці через знання не лише зі своїми сучасниками, але і попередниками (К.Маркс).

Логіка історичного розвитку спільно-розділеної праці є основою розуміння взаємозв'язку індивідуального і суспільного начал у всіх похідних відносинах: потребах, інтересах, корисностях тощо. Інститути як правила і норми діяльності виникають на стиках, переходах індивідуального і суспільного, тому вони виражають тотожність, єдність індивідуального і суспільного, розділеності та спільності. Правила і норми, з одного боку, виникають як узагальнення і закріплення того, що повторюється, в індивідуальній поведінці, з іншого боку, встановившись, вимагають підпорядкування індивідуальної поведінки загальним правилам. І в одному разі (формуванні), і в іншому (функціонуванні) йдеться про вимогу збігу, тотожність, єдність індивідуального і суспільного в поведінці. Інститут є першою закріпленою формою спільно-розділених відносин, які самі по собі мають процесуальний характер. Він існує як необхідна суспільна умова і потенційна межа діяльності навіть тоді, коли сама діяльність припинена. Інститути є специфічно суспільним утворенням, вони не існують за межами суспільства. Там, де є інститути, є суспільство. Там, де їх немає, немає і суспільства. Отже, немає і людини. Саме стик, з'єднання, тотожність індивідуального і суспільного утворює ту соціальну матерію, з якої виткано суспільство і людину. Інститути – це своєрідний каркас, що сполучає всю цеглу у громадську будівлю і надає їй соціального характеру. Вона відіграє ключову роль у розмаїтті суспільних устроїв. Визначальна роль знарядь праці в розвитку суспільства в цьому контексті є визначальна роль техніко-технологічних інститутів, оскільки знаряддя праці – це лишень уречевлена форма певних правил, норм, усталених способів діяльності, тобто інститутів²⁹.

Розвиток спільно-розділених відносин здійснюється від конкретної тотожності, що включає відмінності, через різницю і протилежність до процесуючої суперечності розділеності та спільності, індивідуальних і суспільних начал³⁰. Розвиненою формою реалізації індивідуальних начал є

²⁹ Див.: Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований. – Харьков, 2008. – С. 928.

³⁰ Гегель так описував цей рух сходами суперечності: *"Відмінність* узагалі містить обидва свої боки як *моменти*; в різності вони байдужо розпадаються; в суперечності, як такій, вони стоорни боки відмінності, визначені лишень один через одного, отже, лише моменти; але вони визначені також і в самих собі, байдужі один до одного і виключають один одного: вони *самостійні рефлексивні визначення*... Оскільки самостійне рефлексивне визначення виключає інше в тому самому відношенні, в якому воно містить це інше (і тому воно є самостійним), то воно, маючи самостійність, виключає з себе свою власну самостійність, бо остання полягає в тому, щоб містити в собі своє інше визначення і єдино лише завдяки цьому не бути співвідношенням із чи-

інститути ринку, а розвиненою формою суспільного начала – інститут держави.

Логіка історичного розвитку спільно-розділеної праці як основа розуміння взаємозв'язку індивідуального і суспільного начал застосовна також до вивчення взаємозв'язку ринку і держави. Спочатку на ринку діють індивіди як самостійні суб'єкти, власники, які переслідують свої егоїстичні інтереси. Суспільне начало подано тут лише їхнім зв'язком через ринок, відносини купівлі-продажу. Воно не відособлене від приватної діяльності індивідів, а є їхнім іншим, прихованим боком. Це і є "невидима рука" Сміта. Суспільне і приватне тут співвідносяться як відмінності всередині тождності. На теоретичному відбитті цього доволі простого співвідношення заснована ліберальна доктрина.

Проте мірою ускладнення ринкових відносин відбувається відособлення загального і приватного начал, притому так, що кожне містить у собі інше (стадія різності). Ринок продовжує функціонувати, здебільшого, без втручання держави, а держава як особливий (одиничний, частковий) представник загального інтересу (навіть якщо це інтерес лише певного класу, а не цілого суспільства) існує разом із ринком, тільки зовнішнім чином і спорадично втручаючись у ринок. На цій стадії (різності) ринок у принципі може існувати без держави, а держава без ринку, хоча вони існують поряд і зовні взаємодіють.

На наступній, розвиненішій стадії ринок і держава перетворюються на протилежності, що взаємопередбачають і виключають одна одну, а їхні відносини перетворюються на процесуючу суперечність. Ринок – це не держава, держава – не ринок. У цьому плані вони виключають один одного. Але, водночас, ринок уже не може існувати без держави, а держава без ринку. Ринок передбачає діяльність держави щодо правового регулювання ринкових контрактів, здійснення монетарної політики, спрямованої на підтримання стабільності грошової одиниці, яка тепер лише репрезентує вартість в обміні, але сама реальної вартості не має й, отже, спирається на "економічну силу" держави. Постійно зростає частка суспільних благ, виробництво, розподіл, обмін і споживання яких не може регулюватися суто ринковими принципами. Таким чином, ринок передбачає діяльність держави і включає її у свою систему відносин. Держава, своєю чергою, передбачає ринок і включає ринкові відносини як об'єкт і форму у здійсненні своєї діяльності. Законодавча діяльність щодо регулювання ринкових відносин, монетарна, бюджетна політика, державні закупівлі товарів і послуг за ринковими цінами тощо – все це форми буття ринкових відносин у державній сфері. Водночас ринок і держава включають один одного як протилежності, бо ринок заснований на принципах еквівалентності, а держава базується на нееквівалентних економічних відносинах.

мось зовнішнім; але так само безпосередньо ця самостійність полягає в тому, щоб бути самою собою і виключати з себе своє негативне визначення. Самостійне рефлексивне визначення є, таким чином, *суперечність*". Див.: Гегель Г. Наука логіки: В 3-х т. – Т. 2. – М., 1971. – С. 55.

Сучасна економіка і сучасна держава – це єдність, процесуюча суперечність, постійне заперечення і передбачання одна одної. Ця суперечність здійснюється і розв’язується в різноманітних формах: сталого і динамічного розвитку, стагнації, кризи, ослаблення державного регулювання в період збалансованого зростання і посилення – в період криз тощо. Завдання сучасної науки й економічної практики – адекватно теоретично відтворити цю суперечність і знайти для кожної ситуації відповідні форми її розв’язання.

Життя постійно народжує форми поєднання індивідуального, приватного і державного через різноманітні суспільні форми (державно-приватне партнерство, співпраця держави в розробленні й ухваленні рішень із громадськими і професійними організаціями, посилення впливу громадянського суспільства на діяльність держави і т. д.). В Україні цей рух також помітний. Прикладами можуть бути спроби держави знайти компроміс із бізнесом і громадянами в питаннях реформування систем оподаткування, соціального забезпечення тощо.

Цей рух можна зобразити схематично (рисунок).

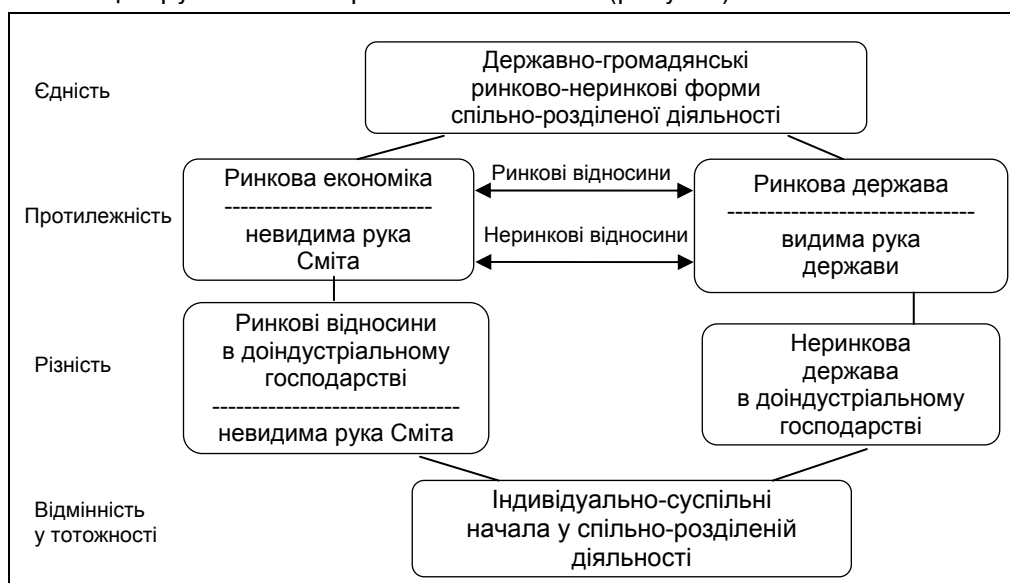

Рисунок. Взаємозв'язок ринку і держави

Таким чином, у сучасному суспільстві ринок і держава є комплементарними інститутами, що передбачають і виключають один одного і виконують свої специфічні, незамінні функції. Тому на зміну концепціям, що мінімізують роль держави в економіці, та концепціям одержавлення економіки має прийти методологія спільно-розділених відносин, що дозволяє дати теоретичні підстави для практичної реалізації комплементарності ринку і держави. Загальною установкою такого підходу має стати твердження: більше держави і більше ринку.

За такого підходу взагалі не виникає широко обговорюваної в літературі проблеми провалів ринку і держави, оскільки кожна структура ви-

конує свої специфічні взаємодоповнювані функції. Проблема провалів ринку (як і держави) є теоретичною аберацією: спочатку ринку приписують властивості розв'язувати всі економічні проблеми, а потім виявляється, що низку проблем він розв'язати не здатний. І це позначають як провали ринку. Звичайно, можна вважати, що невміння літати є "провалом" бегемота, а невміння тривалий час перебувати під водою – "провалом" птахів. Проте така розумова конструкція є далекою від реальності.

Подібно до цього провали ринку теж існують лише в головах теоретиків, а в реальній дійсності їм відповідає дисфункціональність держави, що виникає внаслідок панування концепцій усесильності ринку. Тому "провальна" концепція відповідає своїй назві й не є нешкідливою, оскільки не орієнтує державу на активне виконання своїх органічних функцій і участь з самого початку разом із ринком у забезпеченні цілеспрямованого і збалансованого розвитку економіки. Китай, економічна політика якого ґрунтується на використанні ринку і держави відповідно до їх функцій, має досвід більш ніж 30-річного сталого динамічного розвитку.

Виходячи з викладеного, можна виокремити дві найважливіші підстави актуалізації проблематики політичної економії, відповідні двом найпоширенішим підходам до розуміння її предмета. Перша підстава полягає у зростаючій практичній необхідності пізнання не лише функціональних форм, але і сутності економічних явищ у зв'язку з істотними і динамічними змінами самої економічної реальності. Тут реалізується розуміння політичної економії як науки, що ставить завдання розкрити сутність економічних явищ і процесів. Друга підстава пов'язана з тим, що співвідношення індивідуального і суспільного начал спільно-розділеної діяльності виявляється на сучасному етапі розгорненою взаємодією інститутів ринку і держави, що загострюється в умовах кризи суперечностями між ними і суб'єктно виражається в конфлікті громадянського суспільства і бізнесу з державою. Тут реалізується розуміння політичної економії як науки, що досліджує проблематику, пов'язану із взаємодією економіки і державної економічної політики.

Політична економія вивчає спільно-розділені відносини в усіх економічних явищах і процесах. У цьому полягає специфіка її предмета. Якщо конкретні форми втіленості спільно-розділеної економічної діяльності розглядають з боку розділеності, то утворюється мікроекономічна проблематика і мікроекономіка як частина економічної теорії. Якщо конкретні форми втіленості спільно-розділеної економічної діяльності розглядають з боку спільності, то утворюється макроекономічна проблематика і макроекономіка як частина економічної теорії.

Проте і мікро-, і макроекономіка спираються на політичну економію як свою основу. Політекономія вивчає суперечності спільності та розділеності, суспільного і приватного в усіх формах прояву й, отже, розкриває їх сутність, яка не вкладається у формальну логіку, не формалізується у своїй глибинній підставі, а значить, погано піддається математизації. Мікроекономіка вивчає буття спільного в розділеному, загального в частковому, а макроекономіка, навпаки, розділеного у спільному, часткового в загаль-

ному – в несуперечливих функціональних формах, які допускають граничну формалізацію й, отже, математизацію, що ми і спостерігаємо в реальності. Безпосереднім стиком, поєднанням, тотожністю індивідуального і суспільного, як ми вже зазначали, є інститути, що втілюють загальне в поведінці людей (формування правил і норм) і втілюються в цій поведінці (підпорядкування правилам і нормам). Інститути утворюють соціальний каркас суспільства, в рамках якого здійснюється діяльність. Їх вивчає один із найупливовіших у сучасній суспільній науці напрямів – інституціоналізм, який однією своєю гілкою змикається з економічною наукою.

Інституціональна теорія відіграла вельми важливу роль у наближенні теорії до реального відображення дійсності. Вона "виникла і розвивалася як опозиційне вчення спочатку політичної економії, а потім економікс" і намагалася відобразити "не лише формальні моделі та чіткі логічні схеми, але і живе життя в усьому його різноманітті"³¹. Сучасна структура інституціональної теорії є вельми складною і суперечливою. Єдиної її класифікації немає, хоча є спроби впорядкувати інституціональні концепції³². Інституціональна економічна теорія й інші течії економічної думки активно взаємодіють, взаємозбагачуючись і, водночас, концептуально заперечуючи одна одну. У цій взаємодії з'являється безліч різних концепцій і теорій, які перетинаються, інтегруються, сполучаються, доповнюють одна одну і т. д.

Будь-яка економічна діяльність здійснюється в певних інституційних (загальних, часткових, специфічних) умовах. Політична економія виходить із цих умов як зовнішніх передумов, не роблячи їх предметом спеціального аналізу. Тому перехід від теорії однієї економічної системи до іншої неминуче передбачає впровадження нових інституційних умов як передумов, що виконують роль аксіом. Проте ці передумови також історично формуються у процесі економічної діяльності людей. Отже, специфічне завдання інституціоналізму не може бути розв'язане без звернення до економічної теорії як необхідної зовнішньої передумови. А повне відтворення історичного руху економічних систем можливе лише в результаті поєднання інституціональних і економічних (політико-, мікро- і макроекономічних) підходів.

Розв'язання цього завдання по суті збігається, з одного боку, зі створенням політичної економії в широкому сенсі (термін уведений Ф.Енгельсом³³) як науки, що вивчає формування і розвиток економічних систем суспільства на всіх етапах і в усіх формах за різних інституційних умов (тут розв'язання завдань інституціоналізму і політичної економії в широкому сенсі зливається в єдиному дослідницькому процесі). З іншого боку, воно збігається з формуванням політичної економії у вузькому (локальному) сенсі – як науки, що вивчає сутність і форми прояву окремих економічних явищ, процесів, аспектів тощо (наприклад, політична економія влади, політична економія розвитку, конституційна політична

³¹ Нуреев Р.М. Эволюция институциональной теории и её структура // Институциональная экономика : учебник. – М., 2007. – С. 26.

³² Там же. – С. 50–54.

³³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Изд. 2-е. – Т. 20. – С. 153–154.

економія і т. д.). У певному сенсі можна говорити про формування глобальної та локальної політичної економії. Глобальна політекономія простежує всю історію розвитку системи економічних відносин (історичний аспект), доводячи її розгляд до системи економічних відносин сучасної глобальної економіки (логічний аспект). Локальна політекономія застосовує політико-економічну методологію до розв'язання часткових, відносно самостійних проблем. Разом з тим глобальна політична економія включає локальну, а локальна існує тільки у співвідношенні з глобальною.

Вихідні умови, правила, норми, обмеження економічної діяльності вивчає інституціоналізм, який і утворює перехідну ланку і загальну передумову вивчення економічних процесів і явищ. Інституціоналізм опосередковує переходи як від однієї історичної системи економічних відносин до іншої, так і від загальних і глобальних проблем до часткових і локальних. Цей перехід включається в саму тканину дослідження, яке таким чином, не втрачаючи політекономічний, набуває ще й інституціонального характеру. По суті, така наука є інституціональною політичною економією. Вона утворює серцевину як глобальної, так і локальної політичної економії. Або, інакше кажучи, глобальна і локальна політекономія по суті є інституціональною. Це можна висловити і так: інституціональна політична економія реалізується у формах глобальної та локальної політекономії.

Розглянуті обставини показують ґрунтовність і методологічну перспективність підходів, викладених великою групою вчених, які стурбовані кризовим станом економічної науки і намагаються запропонувати напрямки виходу з нього у своєрідному Маніфесті "До створення інституціональної політичної економії" (Towards an Institutional Political Economy)³⁴. "Ми виходимо з припущення, яке одночасно утворює основу нашої дослідницької програми, – пишуть автори, – що лише в рамках інституціональної політичної економії різноманітні школи нестандартної економічної думки мають можливість ясно усвідомити свою потенційну єдність і знайти загальну платформу"³⁵.

Економікс у рамках такого підходу інтерпретується як аналітична складова політичної економії. Акцентовано увагу на неможливості відокремлювати аналіз господарських ринків від рефлексії з приводу їх політичних і етичних засад. Загальні теоретичні положення інституціональної політичної економії тлумачаться як такі, які не можна застосовувати повсюдно, незалежно від часу, історичного і соціального контексту, в якому вкорінена будь-яка економіка. Важливими є теоретичні установки, відповідно до яких життєздатна координація не може бути досягнута за допомоги суто інструментальної індивідуалістичної раціональності, вона припускає наявність цінностей, що розділяються, і політичного регулювання. Перспективним є прагнення подолати протиставлення ринку і держави. "Інституціональна політична економія, – твердять автори Маніфесту, – ви-

³⁴ Буайе Р., Бруссо Э., Кайе А., Фавро О. К созданию институциональной политической экономики // Экономическая социология. – 2008. – Май. – Т. 9. – № 3. – С. 17–24.

³⁵ Там же. – С. 18.

ходить із принципової ролі Суспільства як такого, що виявляється важливішою за координацію і регулювання, здійснюване в рамках зв'язку Ринку і Держави. Таким чином, разом із Державою і Ринком інституціональна політична економія виходить із відносно самостійного існування Суспільства, хоч би як його визначали – як громадянське суспільство і суспільство асоційованих зв'язків або, в загальнішому вигляді, як сукупність місцевих, національних, внутрішньо- і наднаціональних соціальних відносин³⁶.

Замість одного (ринкового) способу обігу продуктів і послуг запропоновано розглядати три (ринок, перерозподіл, реципрокність), які отримують свої конкретні втілення в рамках специфічних інститутів. Концепція також виходить із положень про відсутність синхронного і діахронного, єдино можливого якнайкращого шляху розвитку інститутів, необхідності знаходження критеріїв інституційних змін, щоб ідентифікувати ті інституційні елементи, які мають бути повністю збережені, та ті, які мають бути піддані перетворенню. Дослідницька програма передбачає багаторівневий аналіз і створення своєї специфічної теорії соціальної та економічної дії.

Нормативні положення концепції націлені на формування політичної, демократичної, моральної та справедливої спільності. Положення про допустимість нерівності лише тією мірою, якою вона дозволяє покращувати позиції бідної частини населення, доповнюється тезою про неприпустимість такого рівня нерівності, який починає руйнувати політичну і моральну спільність. Система стримування і противаг усередині політичної системи, між законодавчою, виконавчою і судовою владою має бути розширена за рахунок системи "стримування і противаг між Державою, Ринком і Суспільством, а в економічній площині – між обміном, перерозподілом і реципрокністю"³⁷.

Інституціональна політична економія спирається на нормативний неуніверсалістський і нерелятивістський порівняльний підхід до дослідження інститутів і прагне до розроблення градуалістської реформаторсько-революційної теорії еволюції³⁸.

Нова парадигма містить багато дискусійних питань, але вона вловлює головні проблеми сучасного суспільного розвитку і намагається дати адекватні відповіді, визначаючи найважливіші напрями і форми розв'язання завдань, що стоять перед суспільством. Загальною методологічною основою інституціональної політичної економії як серцевини глобальної та локальної політекономії міг би стати диалектичний метод, що поєднує діалектичне сходження від абстрактного до конкретного, покликане дати теоретичну реконструкцію цілісної соціально-економічної системи, й еkleктичний підхід, що спирається на пряме узагальнення і поєднання різнорідних фактів, на емпірико-описовий перехід від однієї теорії цілісної системи до іншої або від однієї часткової проблеми до іншої. Єдність і незводимість один до одного діалектичного й еkleктичного підходів у глобальній політекономії виражається, з одного боку, у висвіченні у процесі

³⁶ Там же. – С. 20.

³⁷ Там же. – С. 23.

³⁸ Там же. – С. 23–24.

сходження від абстрактного до конкретного емпіричних фактів, що потрапляють у поле зору теорії, та залученні їх у теоретичне осмислення, з іншого – в невиводимості суто логічним шляхом однієї економічної системи з іншої та необхідності звернення до емпірики як самостійної нетеоретичної реальності, яка в теорію може бути введена лишень у вигляді зовнішніх передумов. У локальній політекономії перехід від однієї проблеми до іншої взагалі не спирається на внутрішню логіку, а залежить від зовнішніх актуалізуючих обставин. Тут еkleктизм доведений до межі: політекономія розпадається на низку самостійних учень (політекономії влади, послуг, країн, що розвиваються, тощо), хоча всередині них також реалізується науковий метод сходження від абстрактного до конкретного.

Методологія інституціональної політичної економії дає нові можливості для осмислення сучасних нестандартних ситуацій як у глобальному, так і в локальних економічних просторах (країнах, регіонах, окремих секторах і сферах економіки), що мають специфічні інституційні умови функціонування і розвитку. Разом з тим вона через інституційні умови, вбираючи в себе вплив суміжних неекономічних чинників (природи, техніки і технологій, історичних традицій, національного менталітету і т. д.) забезпечує актуальну міждисциплінарну сполученість політичної економії з іншими галузями знання.